

บรรณานุกรม

ก. เอกสารต้นฉบับ (Primary Sources)

๑. เอกสารหอสมุดแห่งชาติ. กรมศิลปากร (เอกสารที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์)

เอกสารรัชกาลที่ ๔ ว.พ. ๑๒๒๒ เลขที่ ๑๑๗ พระบรมราชโองการเรื่อง
พระราชกำหนดถวายพระราชนัดดาที่บ้านเรือนนาสวน, ๗ เมษายน
ร.ศ. ๘๐.

จดหมายเหฎรัชกาลที่ ๔ ว.พ. ๑๒๒๗ เลขที่ ๑๐๗.

๒. เอกสารหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. กรมศิลปากร (เอกสารที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์)

ก) เอกสารที่จัดระบบแล้ว

๑) เอกสารรัชกาลที่ ๕ กระทรวงเกษตร.

กษ.๕.๑/๒, หนังสือพระยาภาสกรวงษ์ บุคลากรต้นสมคตมรพันธ์, ๘ มีนาคม
ร.ศ. ๑๑๐.

กษ.๕.๑/๘, หนังสือกรมหลวงราชบุรี ทรายวังกรมทูตในหลวง ลงวันที่ ๒ กุมภาพันธ์
ร.ศ. ๑๒๗.

กษ.๕.๑/๑๘, พระยาวงษาอนุประพัทธ์ ทรายวังกรมทูตในหลวง, ๒๘ สิงหาคม
ร.ศ. ๑๒๘.

กษ.๕.๔/๒, หนังสือพระยาภาสกรวงษ์เกษกรามิภักดิ์ ทรายทูตพระเจ้าอนงยาเจือ
กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ ประธานคอมมิคที กรมพระนครบาล, ๒๒ กันยายน
ร.ศ. ๑๐๕.

- กษ.๔.๔/๖, หนังสือมิสเตอร์ เจ้ากรมทะเบียนที่ดิน กราบเรียนเจ้าพระยา
เทเวศร์วงศ์วิวัฒน์, เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๑.
- กษ.๑/๑๐, รายงานประชุมผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร, ๑๘ เมษายน
ร.ศ. ๑๒๒.
- กษ.๑/๑๒, หนังสือเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ
กราบบูกลสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสุทวารุณราชกุมาร ผู้สำเร็จราชการ
พระนคร, ๒๒ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๒.
- กษ.๒.๒๕/๓๖, ลายพระหัตถ์กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบูกลกรมขุนสมมตอมร-
พันธ์, ๑๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๒.
- กษ.๓.๑/๑, ราชการเบ็ดเสร็จในกระทรวงนา.
- กษ.๓.๑/๘, หนังสือพระยามหาโยธา ข้าหลวงใต้ส่วนที่กินแคว้นราชที่นามณฑล
กรุงเทพฯ กราบบูกลพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดี
กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ, ๗ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๘.
- กษ.๓.๑/๑๑, พวกลาวไม่ยอมมาทำนาในทุ่งหลวงและเรื่องถนนพหลออกจากทุ่งหลวง.
- กษ.๓.๑/๑๑, หนังสือพระยารัฐภักษ์พิทักษ์ หลวงเสนีพิทักษ์ และหลวงรัฐวิตร-
วิบูลย์ กราบบูกลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ, ๒๕ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๕.
- กษ.๓.๑/๑๓, รายงานตรวจที่นาต่าง ๆ ของพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ และ
พระยาวิเศษโกชนา.
- กษ.๓.๒/๒๘, ลายพระหัตถ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงษ์ ถึง
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, ๓๐ เมษายน ร.ศ. ๑๑๗.
- กษ.๓.๒/๒๘, เล่ม ๒ จดหมายกรมพระยาธิปประพันธ์พงษ์ ถึง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว,
วันที่ ๓๐ เมษายน/ร.ศ. ๒๔๑๑.

กษ.๓.๒/๓๕, หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
กราบบังคมทูลรัชกาลที่ ๕, ๑๕ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๗.

กษ.๕/๕, โครงการท่อน้ำไชน้ำสำหรับที่ราบภาคกลางแห่งลาคุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา
ตอนใต้ ของมิสเตอร์เยโฮมัน วานเกอร์ ไฮเด.

กษ.๕.๔/๑๓, หนังสือมิสเตอร์ถัมบิว เอ เกรแฮม ถึง เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์-
วิวัฒน์, ๑๘ มกราคม ร.ศ. ๑๒๐.

กษ.๕.๔/๑๒, Scheme of Irrigation in Siam by Joachim Grassi
๒๖ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๑.

กษ.๕.๔, คำแอนเกรส กราบบังคมทูลเบิกฉลองวังสิดของพระองค์เจ้าสายสนธิวงศ์
ม.ร.ว.สุวพรรณ พวงปฏิพัทธ์ราชประสงก์, ๑๘ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๕.

กษ.๑๐/๑, หนังสือนายเจริญถึงเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ไม่ลงวันที่).

๒) เอกสารรัชกาลที่ ๕ กระทรวงมหาดไทย.

ม.๒.๑๑/๒, การประชุมเทศาภิบาลครั้งที่ ๒, ๑๕ กันยายน ร.ศ. ๑๑๘.

ม.๒.๑๑/๑๐, การประชุมเทศาภิบาลครั้งที่ ๕, ๓ กันยายน ร.ศ. ๑๒๐.

ม.๑.๑/๒๘, ประกาศกำหนดอาณานิคมที่เป็นรายฉกรรจ์แปลงชวา ร.ศ. ๑๑๘,
๔ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๘.

ม.๒.๑๔/๒, หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ถึงพระยาตรีศูเทพา, ๑๓ สิงหาคม
ร.ศ. ๑๑๕.

ม.๒.๑๔/๓, พระพรหมภิบาลและนายรองพลหาย กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๔ กันยายน ร.ศ. ๑๑๕.

ม.๒.๑๔/๑๒, หนังสือพระองค์เจ้าเจริญพัฒนพงษ์ กราบบังคมทูลในหลวง, ๔ กันยายน
ร.ศ. ๑๒๑.

ม.๒.๑๘/๕๒, หนังสือรายงานตรวจราชการของพระยาตรีศนเทพมัทกุลคุดอง
กระทรวงมหาดไทย กราบบังคมทูลขอความเห็นด้วยเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๓๑ มีนาคม
ร.ศ. ๑๑๕.

ม.๑๐/๑, หนังสือพระยาไชยวิจิตร บุกกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ, ๒๖ พฤษภาคม
ร.ศ. ๑๑๘.

ม.๒๘.๒/๒๒, กรมหมื่นรามมิตร์ราชหฤทัย และเจ้าพระยาวิจิตรวงษ์นิโคร
กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๘ เมษายน
ร.ศ. ๑๒๕.

ม.๕๐/๑, หนังสือพระยาไชยวิจิตร บุกกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ, ๒๖ พฤษภาคม
ร.ศ. ๑๑๘.

ม.๕๕/๒, หนังสือพระยาสุนทรวิจิตรวิจิตรไชยสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองไชยศรี
ทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ, วันที่ ๑ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๘.

ม.๕๕/๓๐, เรื่องรายงานการบ้านเมืองมณฑล.

๓) เอกสารรัชกาลที่ ๕ กระทรวงโยธาธิการ.

ข.๕.๖/๑๕, รายงานเรื่องรถไฟที่จะคิดสร้างขึ้นตั้งแต่เมืองนครราชสีมาถึง
หนองคาย, เกือบกันยายน ร.ศ. ๑๑๓.

๔) เอกสารรัชกาลที่ ๕ กระทรวงนครบาล.

น.๓.๒ ก./๒, พระราชพิธีเปิดเมืองชัยบุรี.

น.๓.๒ ก./๑๒, รายงานพระฤทธิจักรกัจจรวุธ ผู้ว่าราชการเมืองชัยบุรี ถึง
กรมหลวงนเรศวรสุพรรณิ เสนาบดีกระทรวงนครบาล, ๓ ตุลาคม
พ.ศ. ๒๔๕๕.

น.๓.๒ ก./๓๖, หนังสือพระยาสุรนาถเสนา ผู้ว่าราชการเมืองฉะเชิงเทรา พுக
กรมหลวงดำรงราชานุภาพ, ๑๕ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๓.

น.๓.๒ ก./๓๖, ส่งคำแจ้งความของลาวนายร้อย ซึ่งควบคุมลาวมารับจ้างทำนา
ในแขวงเมืองฉะเชิงเทรา, ๑๕ มิถุนายน ร.ศ. ๒๔๘๗.

น.๓.๒ ก./๒๓, หนังสือพระวิภากรโกศล พุทธกรมหลวงนเรศวรฤทธิ, ๖ กุมภาพันธ์
ร.ศ. ๑๒๕.

น.๓.๒ ก./๑๑๖, หนังสือพระยามเทพบุรีศรีเกษรกรรม ถึงเจ้าพระยามหา
๑๔ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๓.

น.๓.๓ ก./๓๖, หนังสือลาวนายร้อย ๕ คน ถึงผู้ว่าราชการเมืองฉะเชิงเทรา,
๑๕ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๓.

น.๔๑.๑/๑๔, พระยาวิเศษโกชนาไปตรวจการเพาะปลูก และสืบดูจ้างทำนาและ
ทางน้ำ, ๑๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๒.

น.๔๑.๑/๑๔, หนังสือพระยาวิเศษโกชนา ขาดตรงเกษตรมณฑลกรุงเทพฯ ถึง
พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง ปลัดชูฉนวนอง กระทรวงนครบาล,
๑๕ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๕.

น.๔๓/๕, หนังสือนายอำเภอภาษีเจริญถึงพระยา กษ.ใหม่ รายงานวง ๒
แถม ๑๖ เรื่อง ๒๕๒ หนังสือพระยาสิทธิศักดิ์สีหพงษ์ เจ้ากรมเพาะปลูก
เสนอรายงานประจำปี พ.ศ. ๒๔๖๔.

๕) เอกสารรัชกาลที่ ๕ เอกสารเบ็ดเตล็ด.

น.๓.๑/๑๑, พระราชดำรัสพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในงาน
มิกการแสดงกลสิกรรมและพาณิชย์การ, ๑๕ เมษายน ร.ศ. ๑๒๕.

๖) เอกสารรัชกาลที่ ๖ กระทรวงเกษตร.

กษ.๑/๑๒, หนังสือพระยาวงษาอนุประสิทธิ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตรราภิการ
กราบบังคมทูลรัชกาลที่ ๖, ๑๗ กันยายน ร.ศ. ๑๓๐.

กษ.๓/๑, เจ้าพระยาวงษาอนุดา.

กษ.๕/๑, หนังสือพระปฏิบัติราชการประสงค์ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ ๖, ๑๔ มีนาคม
ร.ศ. ๑๒๕.

กษ.๑/๔, Memorandum on Our Domestic Economy, ๗ ธันวาคม
พ.ศ. ๒๔๕๓.

กษ.๑/๖, เมเนอรัแรกกันที่จะแก้ไขการท้าวานที่เสื่อมทรามให้กลับเจริญดีขึ้น.

กษ.๑/๑๐, Yai Snaphan Sanitwongse, An Outline of Rice
Cultivation in Siam, The Ministry of Agriculture, 1911.

กษ.๑/๑๒, รายงานตรวจการเพาะปลูกประเทศสยาม กระทรวงเกษตรราภิการ
แผนกสารบรรณ หน้า ๕๗ เรื่อง ๑๓๕๔ หนังสือพระยาพิไชยชาญฤทธิ์
สมุหเทศาภิบาล มณฑลนครสวรรค์ ทูลกรมพระจันทบุรีนฤนาถ,
๒๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๒.

กษ.๕/๑, หนังสือพระปฏิบัติราชการประสงค์ กราบบังคมทูลในหลวง, ๑๖ มีนาคม
ร.ศ. ๑๒๕.

๗) เอกสารรัชกาลที่ ๖ กระทรวงมหาดไทย.

ม.๒๐/๔, หนังสือมหาดอำมาตย์ตรีข้าราชการ ทูลกรมพระดำรงราชานุภาพ,
๒๕ สิงหาคม ร.ศ. ๑๓๑.

๘) เอกสารรัชกาลที่ ๖ กระทรวงนครบาล.

น.๒๑/๓๘, พระยาประชาภิรมย์วิบาล กรวามบังคมทูลเรื่องการขมายการเพาะปลูก,
๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๕.

น.๑๐.๑ ก./๑๐, หนังสือกรมบาลสมุทรปราการ ถึงเจ้าพระยามรราช,
๑๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๐.

น.๑๐.๒ ข./๑, รายงานการเสียหายเพราะเหตุน้ำมากน้ำน้อย.

น.๑๐.๓ ก./๓, หนังสือข้าหลวงเมืองประทุมธานี ถึงเจ้าพระยามรราช,
๘ เมษายน ร.ศ. ๑๓๐.

น.๑๐.๓ ก./๓, ขี้แจงการค้นการข้าวและความซักต้นของราษฎร.

น.๑๐.๔/๕, หนังสือพระยามณฑุรีศรีวิเศษตราราม ถึงเจ้าพระยามรราช,
๑๔ พฤษภาคม - ร.ศ. ๑๒๘.

น.๑๐.๔/๕, รายงานการเสียหายเพราะเหตุน้ำมากน้ำน้อย.

น.๑๐.๕ ก./๑, รายงานการเสียหายเพราะเหตุน้ำมากน้ำน้อย.

น.๑๐.๖ ก./๑๐, หนังสือไปรเวทพระพิพิธ (พระยาพิพิธมาตรี).

น.๑๑.๖/๑๑, ราษฎรชาดขาว. x

น.๓๑.๓/๑, หนังสือพระยาวิเศษโภจนา ถึงพระยาอินทราชิบดี ปลัดภูคฉดอง
กระทรวงนครบาล.

น.๓๑.๓/๑๒, หนังสือพระยาพลพรรคพิบาล ขู่บังคับการตำรวจพระนครบาลที่ ๔
สายล่าน้ำ ถึงเจ้าพระยามรราช, ๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๒.

น.๓๑.๓/๑๕, เรื่องกำหนดราคาข้าว.

น.๔๓/๓, รายงานการเสียหาย เพราะเหตุน้ำมากน้ำน้อย.

น.๔๓.๖/๖, รายงานการเสียหายเพราะเหตุน้ำมากน้ำน้อย.

๕) เอกสารรัชกาลที่ ๖ กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ.

ก.๑๒.๒/๒, เก็บเงินค่าเช่าตลอดเพิ่มอัตราเงินค่านา (พ.ศ. ๒๔๕๓ - ๒๔๖๖).

ก.๕/๑, รายงานสินค้า.

๑๐) เอกสารรัชกาลที่ ๖ เอกสารส่วนพระองค์.

สย.๒.๘/๑, หนังสือพระยามลสารบุรีรักษ์ พระชลชั้นฉวีพิทิต พระยาโกชนาคร ถึง
เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ, ๑๕ พฤษภาคม ๒๔๖๘.

๑๑) เอกสารรัชกาลที่ ๗ กระทรวงเกษตร.

กษ.๕/๑, แผนที่และรายงาน สกิมการปลูกน้ำทั้ง ๒ ผังแม่น้ำ เจ้าพระยาส่งมากับ
หนังสือกระทรวงเกษตรที่ ๑/๓, ลงวันที่ ๕ เมษายน ๒๔๗๐.

๑๒) เอกสารรัชกาลที่ ๗ กระทรวงมหาดไทย.

ม.๑๘/๑๒, เอกสารยึดไถจาก นางอุเมง บุคองหาจีนกอนมวินสัน, ๑ พฤษภาคม
๒๔๗๓.

๑๓) เอกสารรัชกาลที่ ๗ กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ.

ก.๗/๑, รายงานสินค้าเข้าและออก Memorandum ของพระยาประสิทธิ์กิจการ.

๑๔) เอกสารรัชกาลที่ ๘ กระทรวงศึกษาธิการ.

กท.๕.๒/๑๔๘, หนังสือเรื่องการทำรูปปั้นผู้ชาว.

ข) เอกสารที่ยังไม่ได้อัดระบบ

กษ. แผนกบริหารบุคคลกอง ทนึ่งสืบวิธีบุคคลกองถึงพระยาตรีสุนทรโวหาร ปลัดทูล-
ฉลอง กระทรวงเกษตรราธิการ, ๙ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๗.

กษ.ใหม่ เรื่องที่ ๕๓๔ แรมที่ ๒๑ แผนกเพาะปลูก ส่วนรายงานหอดทะเลเป็นที่ดิน
มณฑลกรุงเก่า พ.ศ. ๒๔๕๔.

กษ.ใหม่ กรมบัญชาการ บันทึกเรื่องการชลประทานในประเทศสยามของกรมชล-
ประทาน กระทรวงเกษตรราธิการ พ.ศ. ๒๔๗๑ (หนังสือ).

แผนกหนังสือเก่า เล่มที่ ๒๒/๒๔๕๓ จดหมายนายเจมส์แม็คคาร์ที (James Macarty)
ถึงเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี, วันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๘.

กษ. แผนกหนังสือเก่า เล่มที่ ๘๕ เรื่องที่ ๘๓๐๐ พระบรมนามาภิไธย ถึงเจ้าพระยา-
สุรวงษ์ไวยวัฒน์.

กษ.แผนกหนังสือเก่า เล่มที่ ๘๕ เรื่องที่ ๓๗๘๕ ประกาศอัญญาตบุคคลกอง ร.ศ.๑๑๐,
๑๐ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๐.

กษ.แผนกหนังสือเก่า เล่มที่ ๘๕ เรื่องที่ ๓๘๘๕ หนังสือพระยาวิจิตร ถึงพระยา
สุรศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงราธิการ, ๑๒ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๔.

กษ.แผนกหนังสือเก่า เล่มที่ ๘๘ เรื่องที่ ๓๙๑๑ มีคำร้องของชานาถึงพระยา
สุรศักดิ์มนตรี หลายรายในเคื่อนสิงหาคม ร.ศ. ๑๑๕.

กส.๑๕.๒/๒, คำถามของอนุกรรมการสภาเผยแผ่พาณิชย์พิจารณาค้าข้าวภายใน
กัมพูชาจากมณฑลต่าง ๆ ซึ่งย่อจากต้นฉบับเดิม ซึ่งเก็บไว้ในเรื่องข้าว
พ.ศ. ๒๔๗๔.

กส.๑๕.๒/๒๕, คำถามของคณะอนุกรรมการสภาเผยแผ่พาณิชย์ พ.ศ. ๒๔๗๔.

กส.๑๕.๒/๓๐, แรมที่ ๑ บันทึกเรื่องลดอัตราเงินฝากธนาคาร.

กศ.๑๕.๒/๒๗, ปรากฏในคำข่าวส่งออกจากประเทศไทย พ.ศ. ๒๔๘๓ - ๒๔๙๓.

กษ.ใหม่ จดหมายเทศสภาเผยแผ่พาณิชย์ ฉบับวันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๘.

กษ.ใหม่ กองเลขานุการ สภาเผยแผ่พาณิชย์ แฟ้ม ๖ เรื่องที่ ๑๘ หนังสือพระยา
โฆษนากร ถึงพระยาโทนวนิกมตรี, ๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๙๔.

กษ.ใหม่ กองเลขานุการ สภาเผยแผ่พาณิชย์ แฟ้ม ๑๖ เรื่อง ๑๘ บรรทัดประชุม
กรรมการศึกษา การเพาะปลูกชลสมบัติ พ.ศ. ๒๔๙๕.

๓. เอกสารที่ตีพิมพ์แล้ว

ก) หนังสือภาษาไทย

ครุฑว์ เพอร์ค, จอห์น. เอกสารของครุฑว์เพอร์ค, แปลโดย ไพโรจน์ เกษเม่นกิจ
พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๕.

ครุฑสภา, องค์การการค้า, ผู้รวบรวม. ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๓๙๔ -
๒๔๐๐, พระนคร : โรงพิมพ์ครุฑสภา, ๒๕๐๓.

ครุฑสภา, องค์การการค้า, ผู้รวบรวม. ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๑ -
๒๔๐๔, พระนคร : โรงพิมพ์ครุฑสภา, ๒๕๐๔.

ครุฑสภา, องค์การการค้า, ผู้รวบรวม. ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๕ -
๒๕๐๘, พระนคร : โรงพิมพ์ครุฑสภา, ๒๕๐๘.

ครุฑสภา, องค์การการค้า, ผู้รวบรวม. ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ ภาคปริณิถภัณฑ์
ที่ ๒, พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนาการ, ๒๕๖๖.

ครุฑสภา, องค์การการค้า, ผู้รวบรวม. กฎหมายตราสามดวง, เล่ม ๓, พระนคร :
โรงพิมพ์ครุฑสภา, ๒๕๐๖.

ครุฑสภา, องค์การการค้า, ผู้รวบรวม. กฎหมายตราสามดวง, เล่ม ๔, พระนคร :
โรงพิมพ์ครุฑสภา, ๒๕๐๘.

ดุรุสภา, องค์การศา, บูรพาธรรม. กฎหมายตราสามดวง, เล่ม ๕, พระนคร :
โรงพิมพ์ดุรุสภา, ๒๕๐๖.

คำทรงราชานุภาพ, พระเจ้าน้องยาเชอกรมหลวง. พระราชพงศาวดารกรุง-
รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, พระนคร : โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์, ๒๕๗๘.

คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ ๒, ม.ป.ท., ม.ป.ป.

คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า. เทศาภิบาล, พระนคร : สำนักพิมพ์คลัง-
วิทยา, ๒๕๕๕.

คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าน้องยาเชอกรมหลวง. นิทานโบราณคดี,
พระนคร : โรงพิมพ์ศิลปวัฒนธรรม, ๒๕๑๓.

คำทรงราชานุภาพ, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ. ลักษณะการปกครองประเทศสยาม
แต่โบราณ. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนาการ, ๒๕๗๐.

ปาลเลกัวซ์, สังฆราช. เล่าเรื่องเมืองไทย, แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร
พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๖.

พิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับหอสมุด-
แห่งชาติ รัชกาลที่ ๓ ที่ ๔, พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๖.

ลาดูแบร์. จดหมายเหตุลาดูแบร์ฉบับสมบูรณ์, แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร
พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๑๐.

ข) ราชกิจจานุเบกษาและเทศาภิบาล๑) ราชกิจจานุเบกษา

- "ประกาศที่จะหักไพร่สมชายชราพิการ." ราชกิจจานุเบกษา, ๔(อาทิตย์
เดือน ๗ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ๒๔๒๐) : ๘๑ - ๘๒.
- "ประกาศเงินการราชการขุนหมื่นแลไพร่หลวง." ราชกิจจานุเบกษา, ๑๓(๒๘
มีนาคม ๒๔๓๕) : ๖๑๔.
- "พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์จาง ร.ศ. ๑๑๕." ราชกิจจานุเบกษา, ๑๗(๑๓
มกราคม ๒๔๔๓) : ๕๕๔ - ๕๕๕.
- "ประกาศออกโฉนดที่ดิน ร.ศ. ๑๒๐." ราชกิจจานุเบกษา, ๑๘(๒๒ กันยายน
๒๔๔๔) : ๓๗๐ - ๓๗๗.
- "ประกาศแก้ไขและหักเก็บเงินกานา ร.ศ. ๑๒๔." ราชกิจจานุเบกษา,
๒๒(๒๕ มิถุนายน ๒๔๔๘) : ๒๔๔๘) : ๒๕๖ - ๒๕๘.
- "พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. ๑๒๔." ราชกิจจานุเบกษา, ๒๒(๓
กันยายน ๒๔๔๘) : ๕๑๓ - ๕๑๘.

๒) เทศาภิบาล

- "เรื่องสนทนากับผู้ร้ายปล้นอธิบาย." เทศาภิบาล, ๑(๑ เมษายน ๒๔๔๕) :
๑๗ - ๒๗.
- "รายงานประชุมเทศาภิบาล ร.ศ. ๑๒๖." เทศาภิบาล, ๔(๑ มกราคม ๒๔๕๐) :
๑๓๗ - ๑๔๐.
- "ประกาศยกเว้นชาวมณฑลอุบลและอิสานซึ่งลงมารับจ้างทำนาและกรอื่น ๆ ตาม
พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร รัตนโกสินทรศก ๑๒๔." เทศาภิบาล,
๒๕(๑๑ ตุลาคม ๒๔๕๑) : ๗๕๕.

๒๘๘

๓) วารสารและหนังสือพิมพ์

"ราคาขึ้นค่ากรุงเทพ." หนังสือจดหมายเหตุ, The Bangkok Recorder,
๒(๑๒ กรกฎาคม ๒๔๐๕) : ๑๒๑.

"The Rice Harvest." The Bangkok Times, (17 December 1907)
: 15.

"Siamese Mode of Sowing and planting Rice." From The
Bangkok Recorder Aug. 3 th. 1866. Bangkok Calendar,
1870 : 142 - 144.

Vander Heide. "The Economical Development of Siam During
The Last Half Century." Journal of Siam Society,
part II (1906) : 71 - 79.

๗. เอกสารชั้นสอง (Secondary Sources)

ก) เอกสารภาษาไทย

๑) หนังสือภาษาไทย

การพัฒนาผู้นำเจ้าพระยา. หนังสือที่ระลึกในการเสด็จพระราชดำเนินประกอบ
พิธีเปิดเขื่อนภูมิพล, วันที่ ๑๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๗.

การฝึกหัดครู, กรม. ความรู้เรื่องประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
เจริญธรรม, ๒๔๒๑.

ชจร สุรพานิช, ข้อมูลจากอดีต. พระนคร : สำนักพิมพ์เคล็ดไทย, ๒๕๑๘.

มงคลประศาสน์, จุน. ตำนานการทอผ้า.

ลึกลงที่ ปราโมช, ม.ร.ว. เมืองไทยกับตึกถุนี. พระนคร : สำนักพิมพ์
ก้าวหน้า, ๒๕๑๐.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. "ปัญหาพัฒนาการเศรษฐกิจไทย." ใน เศรษฐกิจไทย :
โครงสร้างการเปลี่ยนแปลง. ฝ่ายวิชาการ คณะเศรษฐศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย บรรณาธิการ. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์แพรวพินทยาอินเตอร์เนชันแนล จำกัด, ๒๕๒๐.

ชัย เรืองศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓ ก้านสีงคม.
พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๗.

ชิมเมอร์แมน, คาร์ล. ซี. การสำรวจเศรษฐกิจในชนบทแห่งสยาม. แปลโดย
ชิม วีระไวทยะ. พระนคร : โรงพิมพ์จักรการ, ๒๔๗๖.

พวงทิพย์ ไพรสันต์ และ นานะ กักรธรรม. ประมวลรายรับรายจ่ายของ
ประเทศไทย ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๕๑๗. กรุงเทพฯ :
คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๘.

ชลประทาน, กรม. ที่ระลึกในการเปิดเขื่อนเจ้าพระยา ๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๐.
พระนคร : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๕๐.

ณรงค์ สิ้นสวัสดิ์. สังคมวิทยาชนบท, พระนคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรีก,
การงานราชบัณฑิต, สมเด็จพระเจ้า. "นิราศพระประทม" ใน ชีวิตและงาน
ของสุนทรภู่. พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งวิทยา, ๒๕๑๖.

นิมิตร ภูมิदार. หม่อมราชวงศ์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๘.

ปิ่นนาค มุณนาค. "การพัฒนาการคมนาคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัว." รายงานผลการวิจัยทุนวิจัย รัชกาลที่๕เอกสมโภช
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๘.

- ประสิทธิ์ พันธุ์ทอง. ประวัติความเป็นมาของบ้านที่มีชื่อ "อรัญญิก." อนุสรณ์
ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเสวก ถลอมเกลี้ยง จ.ช., จ.ม.
ณ เมรุวัดธาตุทอง กรุงเทพมหานคร วันเสาร์ที่ ๕ มีนาคม ๒๕๑๗.
พระนคร : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๑๗.
- ประสพ บูรณมณี. กระบือ, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช,
๒๕๒๐.
- พิศาลสงคราม, พระ. ถาวรปกครอง เล่ม ๑. พระนคร : โรงพิมพ์ศิริเจริญ,
ร.ท. ๑๒๑.
- พูนผล อาสนจินดา. พ.อ. ภูมิศาสตร์เศรษฐกิจประเทศไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๒.
พระนคร : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๔.
- ร.แสงกาญจน์. ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย (กฎหมายที่ดิน), ถิ่นสอนชั้นปริญญาโท
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง, พ.ศ. ๒๕๔๓.
- ราชบุรีดิเรกฤทธิ์, กรมหลวง. คำอธิบายกฎหมาย, คำอธิบายกฎหมาย,
โรงเรียนกฎหมาย, เก็บถาวรโดย น.ท. ๑๑๕.
- ริคส์, เฟรด คับบลิว. การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า. แปลโดย
อมร ไสภณวิเศษวงศ์ และ เอกวิทย์ ๗ ถกลาง, พระนคร : ภาควิชา
ประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๑๕.
- เวลด์, กวอริช. การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ. แปลโดย
กาญจณี สมเกียรติกุล และ มุฬา ชุมจันทร์. กรุงเทพมหานคร :
สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๕.
- วิลาสวงค์ พงศะบุตร. แบบเรียนสังคมศึกษา ส.๔๐๑, ส.๔๐๒. ประวัติศาสตร์ไทย
ชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย. กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๔.

วงษานุประพัทธ์, นายพลเอกเจ้าพระยา. ประวัติกระทรวงเกษตรธิการ.

พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนาการ, ๒๔๘๔.

วิจิตรวาทการ, พลตรีหลวง. วิจิตรสาร. เล่ม ๑. พระนคร : โรงพิมพ์
มงคลการพิมพ์, ๒๕๑๘.

วิชัย เสวะมาตย์. การเลิกทาสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า -
เจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ปริญญารัฐประศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต
สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๐๘.

อุทัย จงใจรัก. เรือนไทยเดิม. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางละมัย
โรจนเสถียร ณ เมรุวัดโพธิ์ ชลบุรี. ๒๓ เมษายน ๒๕๒๐.
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๐.

สงวน อ้นคง. สิ่งแรกในเมืองไทย เล่ม ๑. พระนคร : สำนักพิมพ์แพรวทิทยา,
๒๕๑๔.

สุวพรรณ สนิทวงศ์, หม่อมราชวงศ์. เจ้าของประเทศไทยสยาม. พระนคร :
โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนาการ.

สุริยาญ วัชร, พระยา. ทรัพย์สินศาสตร์. พระนคร : โรงพิมพ์พิมพ์เนต, ๒๕๑๘.

สุนทร อาสะไวย์. บทบาทของรัฐบาลและเอกชนในการพัฒนา : พิจารณาเฉพาะ
กรณีประวัติ โครงการรังสิต พ.ศ. ๒๔๓๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๗.
กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๕.

สมสมัย ศรีสุทรพรรณ. โฉมหน้าทักษิณาทไทย. พระนคร : อักษรานุกฤตกิจการพิมพ์,
๒๕๑๗.

เสรีบุรโกเศศ. ชีวิตชาวไทยสมัยก่อนและการศึกษาเรื่องประเทศไทย. พระนคร :
สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๕.

สวาท เสนาณรงค์. ภูมิศาสตร์ประเทศไทย. พระนคร : สำนักพิมพ์สมาคม
 ดังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๒.

เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ. ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๘. พระนคร :
 โรงพิมพ์เกลิเมอ, ๒๔๗๘.

—————. ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๒๐. พระนคร : โรงพิมพ์-
 เกลิเมอ, ๒๔๗๘.

—————. ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๒๒. พระนคร : โรงพิมพ์ -
 เกลิเมอ, ๒๔๗๘.

อนุমানราชตม, พระยา. ชีวิตของชาวนา. พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม,
 ๒๔๘๖.

๒) วิทยานิพนธ์

กิติ์ กั้นไทย. "คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย (พ.ศ. ๒๒๒๓ - ๒๔๕๓)."
 วิทยานิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๐.

ทวีศิลป์ สืบวัณณะ. "การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลาง ตั้งแต่รัชสมัยพระบาท
 สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ จนถึงรัชสมัยพระบาท
 สมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ (พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๗๕)."
 วิทยานิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๑.

บุตรอก แก้วกัญหา. "การเก็บช่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๒๒๕ -
 ๒๔๑๑)." วิทยานิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์
 บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๘.

ประสิทธิ์ แก้วสิงห์. "การปรับปรุงการเกษตรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๕๓." วิทยานิพนธ์ปริญญาโท มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๑๗.

สุนทรี่ อัสสะไวย์. "การพัฒนาการชลประทานในประเทศไทย ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๓." วิทยานิพนธ์ปริญญาโท มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๑.

สมชาย หลังหมอยา. "ปัญหาชาวนาและนโยบายของรัฐบาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว." วิทยานิพนธ์ปริญญาโท มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๑.

๓) วารสาร

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. "วิวัฒนาการระบบเศรษฐกิจไทย." อักษรศาสตร์ปริทรรศน์. ๑(กุมภาพันธ์ ๒๕๑๗) : ๑๑ - ๑๕.

ทานาเบ, ชิเกฮารุ. "การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย." วารสารธรรมศาสตร์. ๕(ตุลาคม ๒๕๑๘ - มกราคม ๒๕๑๘) : ๗๐ - ๘๘.

วิบูลย์ ภักดิ์มังกุล. "พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับคณะสงฆ์." วารสารธรรมศาสตร์. ๑(มิถุนายน - ตุลาคม ๒๕๑๕) : ๘๓ - ๑๐๒.

วรภัคดีพิบูล, พระ. "การเก็บเงินค่านา." วารสารสังคมศาสตร์. คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๓(มกราคม ๒๕๑๘) : ๓๘ - ๕๐.

วิลาสวงศ์ พงศบุตร. "พระคลังสินค้า." ใน เอกลักษณ์ไทย. ๑(สิงหาคม
๒๕๒๐) : ๓๒ - ๓๓.

วิจัยาร, เกว็ด เต. "พระสงฆ์เป็นเครื่องยกฐานะในสังคมไทยโบราณ."
ศิลาจารึก. ๑๐(พฤษภาคม ๒๕๐๘) : ๕๑ - ๕๘.

ข) เอกสารภาษาอังกฤษ

๑) หนังสือภาษาอังกฤษ

Annual Statement of the foreign Trade and Navigation of
The King dom of Siam, Year 2471 (April 1928 - March
1929)

Akin Rabibhadan. The Organization of Thai - Society in the
Early Bangkok Period 1782-1783. New York : Ithaca,
Cornell University Data Paper : Number 74 Southeast
Asia Program.

Bell, Peter. F. The Historical Determinants of Under
Development in Thailand. Economic Growth Center.
Yale University, February 1970.

Bowring, Sir & John. The Kingdom and People of Siam,
Vol. 1. London : Oxford University Press, 1969.

British Consular Report 1876 - 1877.

British Consular Report 1860.

British Consular Report 1869.

British Consular Report 1885.

Division of Agriculture Economics. Ministry of Agriculture of Thailand : Agriculture Statistics of Thailand Thailand 1962.

Gerini, G.E. Siam and its Production Arts and Manufactures. Hertford : England : Austin and Sons, 1912.

Graham, W.A. Siam, volume 2. London : The Dola More Press, 1924.

Groundwater, C. Lemont. "Engineering." In. Twentieth Century Impression of Siam. pp. 186 - 198. Edited by Arnold Wright and Oliver T. Breakspear. London : The Cressham Press, 1908.

Hanks, Lucien. M. Rice and Man : Agricultural Ecology in Southeast Asia. Chicago : Aldine Atherton, 1972.

Ingram, J.C. "Thailand's Rice Trade and the Allocation of Resources." In The Economic Development of Southeast Asia. pp. 102 - 125. Edited by Grovan, Charles Donald. London : London University : School of Oriental and African Studies, studies in Modern Asia & African, 1964.

-----, Economic Change in Thailand 1850 - 1970. London : Oxford - University Press, 1979.

Low, James. "History of Tenasserim." Vol. 3 (1836).

Le Clere, Rice Trade in the Far East, Trade Promot Series.

46, 1927.

Importers and Exporters Directory for Siam 1920. First

Number Department of Commerce and Statistic,

Ministry of Finance.

Mizuno, Koichi. "The Social Organization of Rice Growing Villages." In Thailand : A Rice - Growing Society, pp. 83 - 114. Edited by Yoneo Ishii. Translated by Peter and Stephanie Hawkes. Honolulu : The University Press of Hawaii, 1978.

Ministry of Agriculture. Agriculture in Thailand, Bangkok:

Phakdi, Pradit Press, B.E. 2504.

Ministry of Agriculture. Rice Economy of Thailand, Bangkok:

Local Affairs Press, B.E. 2508.

Pendleton, Robert L. Thailand : Aspects of Landscape and

Life. New York : Duell, Sloan and Pearce, 1962.

Silcock, T.H. Thailand : Social and Economic Studies in

Development. Canberra Australia : Australia -

National University Press in association with Duke

University Press, 1967.

Simon de la Loubere, Du Royaume de Siam. Tome I. Amsterdam :

1961.

- Skinner, William George. Chinese Society in Thailand : An Anelitical History, New York : Ithaca, Cornell University Press, 1962.
- Stiven, A.E. "Rice." In Twentieth Century Impression of Siam, pp. 144 - 169. Edited by Arnold Wright and Oliver T. Breakspear. London : The Gresham Press, 1908.
- Thompson, P.A. Lotus Land, London : T. Werner Laurie Clifford's Inn, 1906.
- Thompson, Virginia. Thailand : The New Siam. New York : Paragon Book Reprint Coporation, 1967.
- Yei Suaphan Sanitwongse. An out line of Rice Cultivation in Siam. Bangkok : The Ministry of Agriculture, 1911.
- Young, Ernest. The Kingdom of the Yellow Robe, 3 rd ed. London : Archibald Constable &, Co. Ltd. 1907.
- Statistical Year Book of the Kingdom of Siam. First Number 1916.
- Statistical Year Book of the Kingdom of Siam 1916, 1917, B.E. 2467, B.E. 2474 - 2475.

b) วิทยาศาสตร์

Foster, Brean L. "Ethnicity and Economy : The Case of the Mons in Thailand." Unpublished Doctoral Dissertation. The University of Michigan, 1972.

Johnston, David Bruce. "Rural Society and The Rice - Economy in Thailand 1880 -1930. Yale University, Ph. D. 1975, History Modern. Michigan Xerox University Microfilms, 1976.

Small, Leslie E. "An Economic Evaluation of Water Control in the Northern of the Greater Chao Phya Project of Thailand." Phd. Thesis Cornell University, 1972.

Songsak, Sriboonchitta. "The Private Cost of using Tractors versus Buffaloes, a case study of farmers in Chachoengsao Province." A Thesis for M.A. degree. Faculty of Economics Thammasat University, 1975.

c) การสำรวจ

Leckve, Charles S. "The Commercial of Siam in Relation to The Trade of the British Empire," Journal of the Royal Society of Arts, Vols. 42 (3 June, 1894.

Sternstein, Larry. "Settlement Pattern in Thailand, Journal of Tropical Geography, 21(1965) : 29 - 36.

Takaya, Yoshikazu. "Phisiography of Rice Land in the Chao Phraya Basin of Thailand." The Southeast Asia Studies. 9(1971) : 386 - 392.

Van der Heide, "The Econonical Development of Siam During
The Last Half Century," J.S.S. Part II 1906.

ก. สัมภาษณ์ (Interviews)

จิม เก็นรัลดา. บ้านเลขที่ ๕๖ หมู่ ๗ ตำบลบางแก้ว อำเภอเมือง จังหวัด
ฉะเชิงเทรา. สัมภาษณ์, ๑๘ กันยายน ๒๕๒๑. ๑๕ ตุลาคม ๒๕๒๑.

ชม สมออยู่. บ้านเลขที่ ๑๑ หมู่ ๕ ตำบลวัดวัง อำเภอนครหลวง จังหวัดพระนคร-
ศรีอยุธยา. สัมภาษณ์, ๑๕ พฤศจิกายน ๒๕๒๑. ๗ ธันวาคม ๒๕๒๑.

คือไม้ คำดี. บ้านเลขที่ ๗๐ หมู่บ้านใหม่ทอง ตำบลท่าช้าง อำเภอนครหลวง
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา, ๑๔ พฤศจิกายน ๒๕๒๑.

เที่ยง พยัคฆ์จำเรียม. บ้านเลขที่ ๕๒ หมู่ ๑ ตำบลหัวสำโรง กิ่งอำเภอแปลงยาว
จังหวัดฉะเชิงเทรา. สัมภาษณ์, ๑๕ ตุลาคม ๒๕๒๑. ๓๑ พฤศจิกายน
๒๕๒๑. ๑ ธันวาคม ๒๕๒๑.

ศิริ คู่น้อย. บ้านเลขที่ ๗๑ หมู่ ๕ ตำบลวัดวัง อำเภอนครหลวง จังหวัดพระนคร-
ศรีอยุธยา. สัมภาษณ์, ๑๒ พฤศจิกายน ๒๕๒๑. ๑๗ พฤศจิกายน
๒๕๒๑. ๑๘ พฤศจิกายน ๒๕๒๑. ๗ ธันวาคม ๒๕๒๑.

บัว มีทรัพย์. หมู่ ๔ ตำบลวังตะเคียน อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา.
สัมภาษณ์, ๒๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๒๑.

ทอง โสภารักษ์. บ้านเลขที่ ๕๒ หมู่ ๑ ตำบลหัวสำโรง กิ่งอำเภอแปลงยาว
จังหวัดฉะเชิงเทรา. สัมภาษณ์, ๒๕ พฤศจิกายน ๒๕๒๑.

แบบ ทองขจิก. หมู่ ๕ ตำบลวังตะเคียน อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา.
สัมภาษณ์, ๒๕ พฤศจิกายน ๒๕๒๑. ๑ ธันวาคม ๒๕๒๑.

ยา คำสี. บ้านเลขที่ ๑๐ หมู่บ้านไผ่หนอง ตำบลท่าช้าง อำเภอนครหลวง
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา. สัมภาษณ์, ๑๔ พฤศจิกายน ๒๕๒๑.

แย้ม ทองขจิต. หมู่ ๕ ตำบลวังตะเคียน อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา.
สัมภาษณ์, ๒๕ พฤศจิกายน ๒๕๒๑.

ยวง สมอญ. บ้านเลขที่ ๑๓ หมู่ ๕ ตำบลวัดวัง อำเภอนครหลวง จังหวัดพระนคร -
ศรีอยุธยา. สัมภาษณ์, ๑๔ พฤศจิกายน ๒๕๒๑.

ล้วน พยัคฆ์จำเวียง. บ้านเลขที่ ๘๒ หมู่ที่ ๑ ตำบลหัวสำโรง กิ่งอำเภอแปลงยาว
จังหวัดฉะเชิงเทรา. สัมภาษณ์, ๔ พฤศจิกายน ๒๕๒๑. ๒๔ พฤศจิกายน
๒๕๒๑.

นายดี ทวีแก้ว. บ้านเลขที่ ๑๑ หมู่ ๕ ตำบลวัดวัง อำเภอนครหลวง จังหวัดพระนคร -
ศรีอยุธยา. สัมภาษณ์, ๑๔ พฤศจิกายน ๒๕๒๑. ๒๕ พฤศจิกายน ๒๕๒๑.

นายสายหยุด พันธุ์หนอง. บ้านเลขที่ ๑๐ หมู่บ้านไผ่หนอง ตำบลท่าช้าง อำเภอ -
นครหลวง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา. สัมภาษณ์, ๑๔ พฤศจิกายน ๒๕๒๑.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก.

คำถามที่ใช้ในการสัมภาษณ์

ในเรื่องคำถามที่ใช้ในการสัมภาษณ์ ประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจชนบทของ
ไทยนั้น ผู้วิจัยควรเตรียมไปด้วยทุกครั้ง การตั้งคำถามจะต้องตั้งจากโครงเรื่อง
ของงานวิจัย และจากเอกสารที่เกี่ยอ่านมาเป็นจำนวนมาก

เทคนิคในการสัมภาษณ์คำถามนั้น จะต้องชวนชาวบ้านที่จะสัมภาษณ์คุย
เรื่องอื่น ๆ ก่อน เช่น เรื่องการทำนาในปัจจุบันนี้ เป็นต้น แล้วค่อย ๆ ถามคำถาม
ผสมลงไปเกี่ยวกับการทำนาในอดีต การที่ต้องทำเช่นนั้นก็เพราะว่า ชาวบ้านในชนบท
โดยทั่วไปต้องการความเป็นมิตรของคนต่างถิ่นที่เข้ามาสู่หมู่บ้าน การไปทำความรู้จัก
และการคุยกันอย่างมีมิตรนั้น จะสามารถทำให้การสนทนาเป็นไปอย่างสนุก และเรื่อง-
ราวต่าง ๆ ที่ชาวบ้านที่ถูกสัมภาษณ์สามารถจำได้ ก็จะถูกถ่ายทอดออกมาด้วยความ
เต็มใจ

สำหรับแบบฟอร์มคำถามในการสัมภาษณ์งานวิจัย "วิวัฒนาการ เศรษฐกิจ
ชนบทในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ. ๒๓๕๔ - ๒๔๗๕" มีดังนี้

- (๑) แต่ก่อนนี้การประกอบอาชีพ นอกจากการทำนาแล้ว ได้มีการทำ
อาชีพอะไรอีก ถ้ามี การทำอาชีพนั้นทำในหมู่บ้านหรือนอกหมู่บ้าน
- (๒) การทำนาเมื่อได้ผลผลิตเป็นข้าวออกมาแล้ว แต่ก่อนนี้มีการนำข้าว
ไปแลกเปลี่ยนกับสินค้าอย่างอื่น จากที่อื่นหรือไม่ ถ้ามี เพราะเหตุใด ถ้าไม่มีเพราะ
เหตุใด
- (๓) นาที่ทำนั้นส่วนใหญ่เป็นนาคำ หรือนาหวาน ถ้าเป็นนาคำ เพราะ
เหตุใด ถ้าเป็นนาหวาน เพราะเหตุใด

(๘) วิธีการทำนาในสมัยนั้น นอกจากใช้ควายเป็นแรงงาน ได้มีการใช้เครื่องยนต์หรือไม่ ถ้ามี เพราะเหตุใด ถ้าไม่มี เพราะเหตุใด

(๙) การตัดสินใจที่จะให้มีการทำนาเพื่อผลิตข้าวให้มากขึ้น แต่ก่อนนี้ มาตรฐานที่ใช้ในการตัดสินใจคือความหมู่บ้านหรือครอบครัว

(๑๐) คนที่ทำนาในหมู่บ้านนั้นนอกจากเป็นคนไทยแล้ว มีคนจีนหรือคนอีสาน มาตั้งถิ่นฐานเพื่อทำนา หรือเริ่มมาอาศัยอยู่บ้างหรือไม่

(๑๑) ชาวที่ผลิตขึ้นมานั้น เมื่อเก็บส่วนหนึ่งไว้กินในครอบครัวแล้ว ส่วนที่เหลืออันซึ่งเป็นส่วนเกิน (ถ้ามี) จะถูกนำไปใช้ประโยชน์อย่างไร (เป็นต้นว่า ใช้ทำบุญใส่บาตรพระ หรือแลกเปลี่ยนสินค้ากัน ในกรณีที่ยังไม่นิยมใช้เงินตรา หรือเก็บไว้ใช้ทำพันธุ์ปลูกในปีต่อไป)

(๑๒) แต่ก่อนนี้ทุนที่ใช้ในการทำนาในหมู่บ้านได้มาได้อย่างไร ใครเป็นผู้นำในการลงทุน

(๑๓) ชาวบ้านที่อยู่ในหมู่บ้านนี้มีลักษณะเป็นเครือญาติกันหรือไม่ ถ้ามี ได้มีการอพยพมาจากที่ไหน

(๑๔) ความสำคัญของ "เงิน" ได้เริ่มเข้ามามีบทบาทในหมู่บ้าน เมื่อไร ในอดีต ถ้าไม่มีการใช้ "เงิน" ชาวบ้านมีความเป็นอยู่ในการดำรงชีวิตอย่างไร เงินมีผลต่อการผลิตและการแลกเปลี่ยนอย่างไร

(๑๕) ชาวบ้านนิยมการเก็บสิ่งของมีค่าอื่น ๆ เช่น ทอง หรือไม้ ถ้ามี เป็นเพราะเหตุใด การถือว่าใครเป็นคนรวย ใช้อะไรวัด

(๑๖) ในอดีต การเลือกผู้นำของหมู่บ้านนั้น ใช้หลักวิธีการอย่างไรในการเลือก และในระยะเวลาต่อ ๆ มา ได้มีการเปลี่ยนแปลงวิธีการหรือไม่ ถ้ามี เป็นเพราะเหตุใด ถ้าไม่มี เป็นเพราะเหตุใด ผู้นำหมู่บ้านมีหน้าที่อย่างไร

(๑๓) การไถ่กรรมสิทธิ์ในที่ดินของคนในหมู่บ้าน ได้มีวิธีการและความ เป็นมาอย่างไร มีการซื้อขายกันต่อ ๆ มาหรือให้เป็นมรดกตกทอดมา

(๑๔) ขนาดที่ดินครอบครัวครอบครองกี่ไร่ คนมีที่ดินเท่าไรจึงจะพอกิน เจ้าของที่ดินขนาดใหญ่ในหมู่บ้านมีไหม ถ้ามี เขารายมาได้อย่างไร

(๑๕) การขายข้าวในอดีตนั้น ชาวบ้านนำออกไปขายเองหรือมีพ่อค้า คนกลางเข้ามา ถ้ามีพ่อค้าคนกลางเข้ามา ได้มีวิธีการอย่างไร และพ่อค้าคนกลาง ส่วนใหญ่เป็นคนจีนหรือคนไทย

(๑๖) อยากทราบว่า พ่อค้าคนกลางที่เป็นคนในหมู่บ้านมีหรือไม่มี ถ้ามี ทำไมจึงมาเป็นพ่อค้าคนกลาง และทำมาค้าขายหรือเปล่า

(๑๗) วิวัฒนาการทางเศรษฐกิจของพ่อค้าคนกลางนั้น หลังจากเป็นเพียง ผู้ซื้อและขายข้าวแล้ว เคยเลื่อนฐานะตนเองเข้ามาทำนาเอง พอมีเกิดขึ้นหรือไม่ ในลักษณะนี้

(๑๘) โครงสร้างของสังคมในหมู่บ้านมีลักษณะอย่างไร ชนชั้นในหมู่บ้าน มีหรือไม่มี ถ้าไม่มี ในอดีตกาลเป็นเพราะเหตุใด ถ้ามีชนชั้นในหมู่บ้านในอดีตเป็น เพราะเหตุใด และมีวิวัฒนาการมาอย่างไร

(๑๙) การติดต่อระหว่างหมู่บ้านกับโลกภายนอก นอกจากพ่อค้าคนกลาง แล้ว คนในหมู่บ้านมีการติดต่อหรือไม่ ถ้ามีเป็นเพราะเหตุใด ถ้าไม่มีเป็นเพราะเหตุใด ให้อธิบายถึงความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับรัฐบาลกลาง

(๒๐) ในอดีต หมู่บ้านนี้เคยทำนาและทำหัตถกรรมด้วยกันหรือไม่ ถ้าเคย ทำไมจึงมีการเปลี่ยนแปลงเหลือแต่การทำเกษตรกรรม (การทำนา) อย่างเดียว เป็นเพราะเหตุใด

(๒๑) วัดในหมู่บ้านเกิดขึ้นได้อย่างไร ความสำคัญของวัดที่มีต่อหมู่บ้าน มีความสำคัญมากน้อยเพียงไร บทบาทของวัดที่มีต่อเศรษฐกิจหมู่บ้านเป็นอย่างไร

(๒๒) ในช่วงที่เกิดภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ (ข้าวยากมากแพง) เช่น ใน พ.ศ. ๒๔๖๒ ที่เกิดวิกฤตการณ์ชาวนั้น สภาพความเป็นอยู่ของคนในหมู่บ้านเป็นอย่างไร ชาวบ้านได้ช่วยตนเองอย่างไรในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น และรัฐบาลได้เข้ามาช่วยเหลืออย่างไร

(๒๓) ความเจริญของด้านการคมนาคม เช่น การชุกคลอง การสร้างถนน การสร้างทางรถไฟ เป็นต้น ได้มีผลต่อความเป็นอยู่ เศรษฐกิจของคนในหมู่บ้านอย่างไร

(๒๔) บทบาทของโรงเรียนได้เข้ามามีอิทธิพลโดยแท้จริงในการขายข้าว โดยไม่ต้องอาศัยพ่อค้าคนกลาง เคยมีหรือไม่มีในหมู่บ้านนี้

(๒๕) แหล่งเงินกู้ที่สำคัญของชาวบ้าน ได้มาจากไหน การกู้เงินส่วนใหญ่ถูกนำไปใช้ทำอะไร วัคให้เงินชาวบ้านกู้หรือเปล่า

(๒๖) ปัญหาการวิวาทกันของคนในหมู่บ้านนั้น ส่วนมากเกี่ยวกับเรื่องอะไร (การแย่งน้ำในการทำนา หรือการทะเลาะกันในวงการพนัน)

(๒๗) ตลาดในหมู่บ้านเกิดขึ้นได้อย่างไร ขายสินค้าอะไรบ้าง

(๒๘) เมื่อหมดฤดูการทำนาแล้ว ชีวิตชาวบ้านในชนบทเป็นอย่างไร หลังจากที่ไม่มีการทำดีตถกรรม เช่น การทอผ้า ในหมู่บ้านอีก

(๒๙) แรงงานที่ใช้ในการทำนาในอดีตถึงในระยะต่อ ๆ มา มีการเปลี่ยนแปลงอย่างไรหรือไม่ ถ้ามีได้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างไร

(๓๐) วิธีการขายข้าวของชาวนามีลักษณะและวิธีการอย่างไรในอดีต และในปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงหรือไม่ ถ้ามีได้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างไร

(๓๑) ชาวบ้านให้ความสำคัญต่อความเชื่อถือทางศาสนาอย่างไร

(๓๒) ประชากรในหมู่บ้านในอดีตกาลมีมากน้อยแค่ไหน และได้มีการเปลี่ยนแปลงมากขึ้นหรือไม่ ถ้ามี อะไรคือ ปัจจัยของการเปลี่ยนแปลงนี้

(๓๓) ทำไมอุตสาหกรรมพื้นบ้านที่เคยมีอยู่ในหมู่บ้านนี้ เช่น การทอผ้า จึงถูกทำลายลง อะไรคือปัจจัยสำคัญที่ทำลายอุตสาหกรรมนี้

(๓๔) ขอให้อธิบายวิธีทำนา

(๓๕) ให้อธิบายเรื่องภาษี คิดว่าหนักเป็นภาระสักแค่ไหน วิธีการเสียภาษี ภาษีที่รัฐบาลเก็บค่านากับที่เจ้าภาษีเก็บ

(๓๖) ในหมู่บ้านมักจะมีกร่วมแรงร่วมใจกันในเรื่องอะไรบ้าง และหมู่บ้านมีที่ดินส่วนกลางหรือไม่

(๓๗) ให้อธิบายฐานะและบทบาทของสตรีในชนบทไทย

(๓๘) นำฝนพอท่านาไหม

(๓๙) ถ้าเกิดปัญหาข้าวไม่พอกินจะทำอย่างไร

(๔๐) ทำไมจึงถึงหมู่บ้านในที่ตรงนี้

(๔๑) ในการเปลี่ยนนามลิตข้าวอย่างเดียว ไม่กลัวหรือว่าข้าวจะขายไม่ได้ ใครเอาสินค้าสำเร็จรูปมาขายในหมู่บ้าน

(๔๒) ให้อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้าน มีหมู่บ้านผลิตหัตถกรรมล้วน (ปลูกข้าวเพียงพอกินหรืออาจไม่ปลูกเลย) บ้างไหม ถ้ามี ฐานะหมู่บ้านดังกล่าวเหล่านั้นเป็นอย่างไร ทำไมไม่เจริญไปกว่านั้น

(๔๓) ให้อธิบายเรื่องการถูกเกณฑ์แรงงาน กระบวนการผลิตข้าวหรือไม่

(๔๔) ให้อธิบายเรื่องเมียหรือลูกที่ถูกขายไปเป็นทาส ใครซื้อทาส เขาปฏิบัติต่อทาสอย่างไร รู้สึกอย่างไรตอนเลิกทาส

(๔๕) ดามเรื่องผู้มีบุญ หรือการรวมกำลังประท้วงฝ่ายวัดหรือฝ่ายรัฐบาล

(๔๖) คนอายุยืนสักแค่ไหน เล็กตายมากไหม ตายด้วยโรคอะไรมากที่สุด

(๔๗) ขอถามจำนวนสมาชิกในครอบครัว ใครมีอำนาจมากที่สุดในครอบครัว

(๔๘) เมื่อหมู่บ้านใหญ่ขึ้นเรื่อย ๆ จะทำอย่างไร อธิบายการอพยพ
แยกหมู่บ้าน

(๔๙) ให้อธิบายเรื่องการทำน้ในหมู่บ้าน เจ้ามือ การไถเสีย

(๕๐) อธิบายเรื่องการค้าขายระหว่างหมู่บ้านกับเมืองในอดีต

(๕๑) เจ้าของโรงสีเป็นคนในหมู่บ้านหรือมาจากไหน เป็นพ่อค้า
คนกลางหรือเปล่า

(๕๒) นายทุนในหมู่บ้าน (ชาวนารวย) มีการย้ายออกจากหมู่บ้านโดย
เอาทุนไปลงทุนในเมืองหรือไม่ ถ้ามี เป็นเพราะเหตุใด ถ้าไม่มี เป็นเพราะเหตุใด

การสัมภาษณ์ในงานวิจัยประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชนบทไทยนั้น เป็นงานที่
ใหญ่ ผู้วิจัยจะต้องมีความอดทน ขยัน มีสุขภาพที่ดี ซึ่งพร้อมที่จะเข้าไปในหมู่บ้าน
บางแห่งควยการเดินควยเท้าเปล่า ๆ ไถ สิ่งที่สำคัญที่สุดในการเข้าสู่หมู่บ้านก็คือ
ทุน ผู้ทำวิจัยจะต้องมีทุนค่าใช้จ่ายมากพอที่จะลงทุนในครั้งนั้น เพราะงานสัมภาษณ์
เป็นงานสนามที่ต้องใช้ทุนมาก นอกจากนี้ การติดต่อเข้าหมู่บ้านแต่ละแห่งต้องอาศัย
ความเป็นคนมีมิตรมาก มิฉะนั้นแล้ว การเข้าสู่หมู่บ้านจะมีปัญหามาก การที่จะหวังพึ่ง
ทางราชการ โดยขอความช่วยเหลือในนำเข้าสู่หมู่บ้านนั้น มีปัญหาและความลำบาก

ภาคผนวก ข.

รายนามขบวนการผู้สูงอายุที่จำเริญร่าเริงในอดีต และให้คำสัมภาษณ์
ประกอบวิทยานิพนธ์ฉบับนี้

- (๑) นางฉาน พยัคส์จำเริญ อายุ ๗๕ ปี (ในปี พ.ศ. ๒๕๒๑)
บ้านเลขที่ ๕๒ หมู่ที่ ๑ ตำบลหัวสำโรง กิ่งอำเภอแปลงยาว
จังหวัดฉะเชิงเทรา
- (๒) นายเที่ยง พยัคส์จำเริญ อายุ ๗๖ ปี (ในปี พ.ศ. ๒๕๒๑)
เป็นสามีของ นางฉาน พยัคส์จำเริญ
- (๓) นางแย้ม ทองขจิต อายุ ๗๕ ปี (ในปี พ.ศ. ๒๕๒๑)
บ้านหมู่ ๕ ตำบลวังตะเคียน อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา
- (๔) นายเทียน ทองขจิต อายุ ๗๕ ปี (ในปี พ.ศ. ๒๕๒๑)
เป็นสามีของ นางแย้ม ทองขจิต
- (๕) นางจิม เก็บรักษา อายุ ๗๖ ปี (ในปี พ.ศ. ๒๕๒๑)
บ้านเลขที่ ๕๑ หมู่ ๗ ตำบลบางแก้ว อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา
- (๖) นายบัว มีทรัพย์ อายุ ๗๐ ปี (ในปี พ.ศ. ๒๕๒๑)
บ้านหมู่ ๔ ตำบลวังตะเคียน อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา
- (๗) นางศิริ คุนอຍ อายุ ๗๒ ปี (ในปี พ.ศ. ๒๕๒๑)
บ้านเลขที่ ๗๑ หมู่ ๕ ตำบลวังวัง อำเภอนครหลวง จังหวัดพระนคร-
ศรีอยุธยา
- (๘) นายชม สมอຍ อายุ ๗๔ ปี (ในปี พ.ศ. ๒๕๒๑)
บ้านเลขที่ ๑๑ หมู่ ๕ ตำบลวังวัง อำเภอนครหลวง จังหวัดพระนคร-
ศรีอยุธยา

- (๙) นายสี หวีแก้ว อายุ ๗๐ ปี (ในปี พ.ศ. ๒๕๒๑)
บ้านเลขที่ ๗๑ หมู่ ๕ ตำบลวัดวัง อำเภอนครหลวง จังหวัดพระนคร-
ศรีอยุธยา
- (๑๐) นางขวง สมออยู่ อายุ ๗๐ ปี (ในปี พ.ศ. ๒๕๒๑)
เป็นภรรยาของ นายชม สมออยู่
- (๑๑) นางคือไม้ คำสี อายุ ๕๔ ปี (ในปี พ.ศ. ๒๕๒๑)
บ้านเลขที่ ๗๐ หมู่บ้านไผ่ทอง ตำบลท่าช้าง อำเภอนครหลวง
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
- (๑๒) นายยา คำสี อายุ ๕๒ ปี (ในปี พ.ศ. ๒๕๒๑)
เป็นญาติพี่น้องกับ นายคือไม้ คำสี
- (๑๓) นางสาวหยุด พันธุ์ทอง อายุ ๖๔ ปี (ในปี พ.ศ. ๒๕๒๑)
เป็นลูกสาวของ นางคือไม้ คำสี
- (๑๔) นางพวง โสภารัตน์ อายุ ๖๙ ปี (ในปี พ.ศ. ๒๕๒๑)
บ้านเลขที่ ๕๒ หมู่ ๑ ตำบลหัวสำโรง กิ่งอำเภอแปลงยาว
จังหวัดฉะเชิงเทรา

ประวัติการศึกษา

ชื่อ นายสุวิทย์ ไทยวัฒน์
 สถานที่เกิด จังหวัดฉะเชิงเทรา
 การศึกษา โรงเรียนบุญจพิทยาคาร จังหวัดฉะเชิงเทรา
 โรงเรียนเซนต์หลุยส์ จังหวัดฉะเชิงเทรา
 โรงเรียนอัสสัมชัญ ศรีราชา จังหวัดชลบุรี
 วิทยาลัยบางแสน จังหวัดชลบุรี
 โรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา แผนกศิลปะ กรุงเทพมหานคร
 มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ปทุมวัน
 บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

